

Middelalderlige glasmalerier

Af Birgit Als Hansen

De sidste 20 års undersøgelser af kirkernes gulvlag har givet mange oplysninger, ikke blot om det første sæt trækirker, men også om de nuværende kirkers oprindelige indretning og udstyr. Således har gulvfundene været helt afgørende for det billede, der begynder at tegne sig af vore kirkers udsmykning med middelalderens farveprægtige glasmalerier(1).

Gulvundersøgelser har indbragt tusinder af glasskår fra alle egne af landet. I øjeblikket kan antallet af kirker, hvor der er fundet middelalderlige glasmalerier, opgøres til ca. 150. Dette tal vokser dog støt, og erfaringen viser, at en tilbundsgående undersøgelse af et kirkegulv så godt som altid bringer nye fund for dagens lys.

Sammenholdes dette stadig voksende fundmateriale med det store antal trækarme, man kender fra romanske vinduer, synes det rimeligt at antage, at kirkerne så at sige må være »født« med glasvinduer, idet trækarmene, hvoraf de allerfleste har glasfals, er så fast forankret i murkernen, at de må være oprindelige på stedet(2).

Som kortet viser (fig. 1), fordeler glasfundene sig jævnt over hele landet. Enkelte hvide pletter skal nok ikke ses som en mangel på middelalderglas i området; snarere røber de en tilbageholdenhed med igangsætning af store restaureringsarbejder og heraf følgende undersøgelser af gulvlagene.

Før kirkegulvene begyndte at afsløre denne fundrigdom, måtte man tro, at glasmalerier var yderst sjældne herhjemme. Kun i to landsbykirker, Virring

kirke i Randers amt og Roager kirke i Tønder amt, er der bevaret middelalderligt glas i vinduerne(3). I Nationalmuseets samlinger findes der fire middelalderlige vinduer med figurfremstillinger og to med våbenskjolde(4). Hertil kommer så enkelte ret tilfældige glasfund, fremkommet ved åbning af tilmurede vinduer, nedbrydning af alterborde, og ikke mindst oprensning af hvælvingslommer. Fra en sådan oprensning stammer et meget stort fund af kulørt og malet glas fra Roskilde domkirke(5).

Derimod er det minimalt, hvad man før i tiden har samlet op fra fyldlagene under gulvene, der jo ofte blev omgravet og kørt bort i forbindelse med tidligere tiders restaureringsarbejder. Dette er vel i nogen grad forståeligt, da det meste glas efter mere end 500 års lagring i jorden er så nedbrudt, at det kræver stor fantasi at opfatte nogle uanselige sorte, skår som rester af fordums farveprægtige vinduer.

Man må erkende, at det er meget få og tilfældige brikker af det store puslespil, der nu igen ser dagens lys. I mange tilfælde er glasset så fragmentarisk og dårligt bevaret, at man må lade sig nøje med at konstatere, at kirken har haft bemalede middelalderlige ruder. Andetsteds røber et malet ansigt, en hånd eller fod, at vinduerne har indeholdt figurfremstillinger. Undertiden er en stump af en indskrift bevaret. Hyppigst finder man malede borter med geometriske ornamenten eller bladranker.

Fremstilling af glas og komposition af vinduer er udførligt beskrevet i et tidlig-middelalderligt

skrift af munken Theophilus(6). Her bliver læseren taget ved hånden og får grundig vejledning i at bygge ovne, lave redskaber, fremstille og forarbejde glasmasse, komponere vinduer, male rudeglas samt støbe de nødvendige blyprosperer til indramning af ruderne.

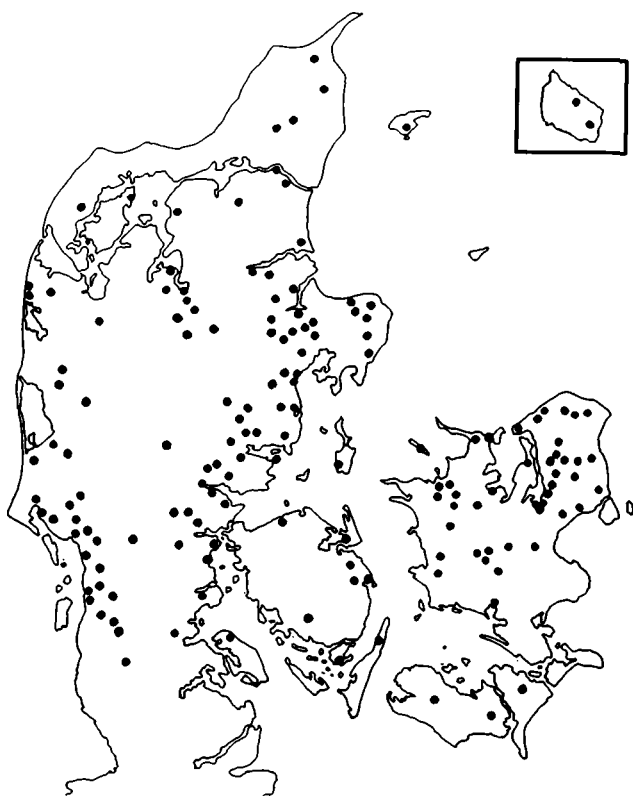

Fig. 1. På kortet er kirker, hvor der er fundet middelalderligt vinduesglas markeret.

Vinduesglas fremstilles af træaske og sand, der smeltes til en sejtflydende masse. Så længe glasmassen er glødende, er den blød og lader sig forme på forskellig måde. Ved fremstilling af plane glasstykker har man middelalderen igennem anvendt to metoder. I begge tilfælde begynder man med at fæste en klump glødende glas til et langt, hult jernrør, hvorigennem der blæses luft. Dette bevirker, at glasklumpen spiles ud på samme måde, som en ballon blæses op. Som modpol til blæsepiben fæstes nu en jernstang ved hjælp af en lille klump glas, og blæsepiben brækkes af. Hullet, denne efterlader, udvides ved hjælp af et stykke træ, hvorefter man ved at dreje jernstangen rundt får glasboblen til at rotere om sin egen akse. Denne centrifugering bevirker, at hullet udvides yderligere, så dets kanter slynges udad og ender med at danne yderranden af en cirkelrund glasskive. En anden og måske hyppigere anvendt fremgangsmåde går ud på at blæse glasmassen til en aflang boble, hvorefter begge ender skæres af, så der fremkommer en cylinder, der skæres op på langs og under en ny ophedning flades ud til en glasplade.

Ved at tilsætte glasmassen forskellige metalilte, kan man opnå at få gennemfarvet glas. Urenheder i aske og sand har sikkert gjort det vanskeligt helt at styre disse processer. Således har det ufarvede glas næsten altid en svagt gullig eller grønlig farvetone.

Medens gult, grønt og blåt glas som regel er gennemfarvet, må der anvendes en anden metode ved fremstilling af rødt glas, idet den røde farve er så tæt, at ingen lysstråle ville slippe igennem, hvis glasset havde den for middelalderligt glas normale tykkelse på 2-4 mm. Derfor bruges den såkaldte overfangsteknik, hvor man dypper en klump klart glas i rød glasmasse, undertiden flere gange, og således får påsmeltet tynde og nu gennemsigtige lag af rødt glas.

Til den grove tildannelse af glasset anvendes en

ophedet jernstang, der føres hen over glasfladen og får denne til at knække i passende stykker, disse »trimmes« ved hjælp af krøselen - et F-formet jernredskab - hvormed der brækkes småbidder af kanterne, til glasstykket har den ønskede form.

Når alle ruder er tildannet, har man fastlagt de store linjer i vinduets motiv, idet blysprosserne, der indrammer de enkelte glasstykker, ses som sorte streger mod lyset og således tegner alle konturer. Dog lader man sig sjældent nøje med et rent glasmosaikvindue. Man ønsker ofte detaljer i billedet, som sprosserne ikke kan give. Sådanne extra konturer males på glasset med en pasta, der fremstilles af pulveriseret glas og askebrændt kobber eller jern opvørt med vin eller urin. Ved en brænding fæstes dette stof, der har et ret lavt smeltepunkt, til glassets overflade.(7).

Påføres malingen i et jævnt tykt lag, er den uigennemtrængelig for lyset og vil derfor fremtræde helt sort. Dækkes glasset blot med en tynd hinde, vil en del lys trænge igennem, og man opnår en gråtoning, der med stor virkning kan anvendes som skygge på figurer og draperi. På figur 2 ses, hvorledes håndens konturer og fingerled tegner sig helt sort, medens håndfladen er skygget med et tyndt, halvgennemsigtigt lag maling. Den samme virkning kan man opnå ved at lægge skyggen på glassets yderside (fig. 7).(8).

Glasstykkerne (fig. 13 - 15) viser en anden teknik, der hyppigt anvendes på ruder med planteornamentik. Bladets konturer og ribber males med tykke penselstrøg, medens partierne uden om dækkes af et tyndere lag maling, hvori der udskræbes fine linier på kryds og tværs. Disse karrerede områder tilbageholder så meget lys, at selve bladet træder tydeligt frem i kontrast til den dunklere baggrund. På ruden (fig. 16) er karreringen udført på glassets yderside, men lys- og skyggeeffekten er den samme.

Indskriftbånd og ornamentik som baggrund for figurer eller til omramning af vinduet males undertiden med kraftige penselstrøg og står således sort mod den lysende baggrund (fig. 18-21 og 32-33). Ofte ser man dog en anden fremgangsmåde, der tillader en mere detaljeret udformning af bogstaver og ornamentik. Glasset dækkes med et tæt lag maling, hvori motivet udskræbes (fig. 22-31). Fordelen ved denne metode er, at selv små detaljer træder klart frem på den helt sorte baggrund.

I de forskellige former for maleteknik har glasmaleren haft et fremragende redskab til at styre lys og farveeffekt i vinduet. Dunkle baggrundspartier med den rette balance mellem farverne har fået vinduets hellige mænd og kvinder til at finkle med overjordisk glans.

Til indfatning af de enkelte ruder støbes H-formede sprosser af bly. Det bløde materiale lader sig nemt bøje og forme rundt om glasstykkerne. Sammenføjninger bliver loddet med tin, og hele vinduet omrammes med to sprosser - ofte forstærket med en træpind. Undertiden er vinduet afstivet yderligere med jernstænger - vindjern - der fastgøres til sprosserne ved hjælp af en påloddet øksen af bly.

Fra midten af 1500-tallet og videre frem i tiden kender man talrige glashytter, hvis opbygning, produktion og funktionsperioder er vel oplyst både gennem udgravning af tomter og gennem skriftlige kilder(9). Derimod er der endnu ikke fundet ringeste spor efter en middelalderlig glasproduktion herhjemme, skønt en sådan ikke skulle forekomme umulig, eftersom råstofferne har været for hånden i rigelig mængde, og de tekniske vanskeligheder vel har været til at overvinde eventuelt med hjælp fra udenlandske mestre, sådan som vi ser det i glashytterne fra renaissance. Foreløbig må man nok gå ud fra, at vores middelalderlige glas er importeret. Tildannelse, maling og indfatning må dog i de allerfleste tilfælde være foretaget på hjemlig grund,

måske under vejledning af indkaldte fagfolk fra Nordtyskland og Rhinegnene omkring Köln, hvorfra meget af ornamentikken på vores glas synes inspireret.

Med hensyn til datering af glasset er det svært at få fast grund under fødderne, idet fundomstændighederne sjældent giver noget holdepunkt. Hovedparten af glasskårene fremkommer ved harpning af løst gulvfyld i forbindelse med restaureringsarbejder i kirkerne. Derfor må en datering af det maledede glas som oftest bygge på stilistiske træk kombineret med en undersøgelse af maleteknikken. Dette er ikke nogen let opgave udfra et så fragmentarisk materiale, hvis bevaringstilstand tit er meget dårlig. Generelt kan det siges, at størstedelen af glasfundene fra kirkegulvene hører hjemme i romansk og ungotisk tid, medens senmiddelalderlige ruder er meget sparsomt repræsenteret(10).

Det store fundmateriale, der er fremdraget ved kirkeundersøgelser gennem den sidste snes år, og som stadig øges, opbevares på Nationalmuseet(11), hvor der er udarbejdet en fortegnelse over alle glasfund med tegninger af de bemalede skår.

Noter

1. Olaf Olsen, Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. Nationalmuseets Arbejdsmark 1958, s. 18-30.
2. V. Koch, Vinduesrammer af Egetræ i danske Landsbykirker fra den ældre Middelalder. Aarbøger for nord. Oldk. og Hist. 1898, s. 59-68. Mogens Koch og Erik Hansen, Glasmosaikvindue i Krogstrup kirke. Arkitekten 1964. Hft. 2, s. 35-37.
3. Danmarks Kirker, Tønder Amt, s. 1172-73 og H. Oidtmann, Die Glasmalerei, Köln 1898, s. 211.
4. De bevarede glasmalerivinduer, større fund og enkelte gulvfund er beskrevet af Aa. Rousell i Corpus Vitrearum Medii Aevi. Skandinavien. Stockholm 1964. s. 287-303, tvl. 1-14.
5. Glasmalerierne fra Roskilde domkirke er beskrevet af C. A. Jensen i Danmarks Kirker, København Amt, s. 1542-68.
6. Theophilus, De Diversis Artibus ved C. R. Dodwell. London 1961.

7. Maling, der indeholder kobberforbindelse fremtræder sort eller gråsort, medens jernforbindelser gør malingen rød eller rødbrun.
8. På tegningerne er uigennemsigtig maling markeret med tæt skravering. Halvgennemsigtig maling er angivet med enkelt skravering. Er motivet malet direkte på glasset, er dette angivet på tegningerne ved en konturstreg; hvor denne mangler, er motivet udskrabet i malingen. Mål overalt 1:1.
9. Thelma Jexlev, Peter Riismøller og Mogens Schlüter, Dansk glas i renæssancetid 1550-1650. København 1970.
10. I »Skalk« 1968 nr. 2, s. 12-18 beskriver Mogens Bencard et glasfund fra Ribe, der indeholder en del senmiddelalderligt glas.
11. Enkelte glasfund opbevares på Provinsmuseerne, således findes det figur 5 afbildede glasstykke fra Asmild kloster i Viborg Stiftsmuseum.
12. Knud J. Krogh, Gyldent alter, glasmalerier og andre fund fra Malt kirkes kor. Fra Ribe Amt 1971, s. 513-47.

Litteratur:

Den europæiske litteratur om emnet er meget omfattende. Af oversigtsværker kan nævnes:

N. H. J. Westlake, A History of Design in Painted Glass, London 1881. (4 bind).

Charles Winston, An Inquiry into the Difference og Style Observable in Ancient Glass Paintings, especially in England. London 1867. (2 bind).

E. Viollet le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française. Paris 1875. Artiklen Vitrail.

H. Oidtmann, Die Glasmalerei. Köln 1898.

J. L. Fischer, Handbuch der Glasmalerei. Leipzig 1914.

Eva Frodl-Kraft, Die Glasmalerei. Entwicklung. Technik. Eigenart. Wien und München 1970.

Et stort anlagt Katalogværk, Corpus Vitrearum Medii Aevi, er under udgivelse. Foreløbig er der udkommet 2 bind fra Belgien, 2 fra Frankrig, 2 fra Schweiz, 1 fra Tyskland, 1 fra Østrig, 1 fra Spanien og 1 fra Skandinavien.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 2. Give kirke, Nørvang herred, Vejle amt. Fundet 1904 i fundamentet for kirkens nedbrudte alterbord. Lyst rødviolet glas med gråsort bemaling.

(NM 2 mus. nr. D5820).

Fig. 3. Malt kirke, Malt herred, Ribe amt. Fundet 1958 under korets østvindue. Glasset er helt nedbrudt og derfor uigennemsigtigt. Rødbrun bemaling.

(NM 2 mus. nr. D164/1958) (12)

Fig. 4. Koldby kirke, Samsø herred, Holbæk amt.

Fundet 1965 ved harpning af gulvfyld fra koret. Lyst rødgult glas med rød bemaling.

(NM 2 mus. nr. D185/1965).

Fig. 5. Asmild kloster, Nørlyng herred, Viborg amt.

Fundet 1973 i søndre tårn i brandlag over øverste gulvlag. Glasset er stærkt nedbrudt og helt uigennemsigtigt. Rødbrun bemaling også på ydersiden.

(Viborg Stiftsmuseum mus. nr. 2A2021).

Fig. 6. Hyllested kirke, Djurs sønder herred, Randers amt.

Fundet 1964 ved harpning af gulvfyld. Gulligt glas med rødbrun bemaling.

(NM 2 mus. nr. D440/1964).

Fig. 7a-b. Brudager kirke, Gudme herred, Svendborg amt.

Fundet 1940 i korets gulv ved østvæggen. Lyst rødligt glas med rød bemaling. På indersiden kraftige penselstrøg, på ydersiden et tyndt gennemsigtigt lag.

(NM 2 mus. nr. D13079).

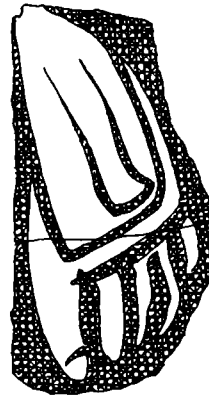

Fig. 6.

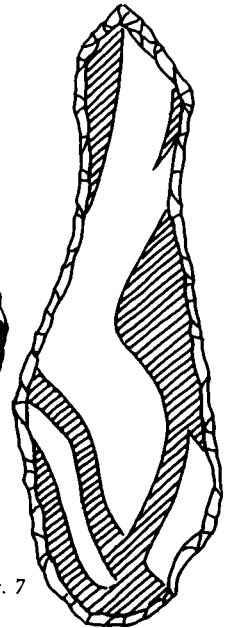

Fig. 7

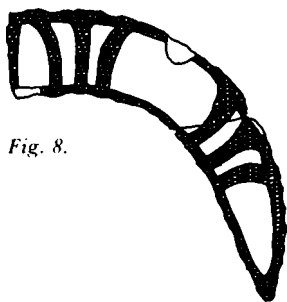

Fig. 8.

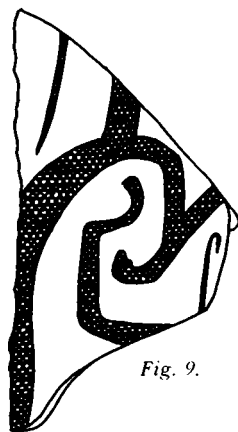

Fig. 9.

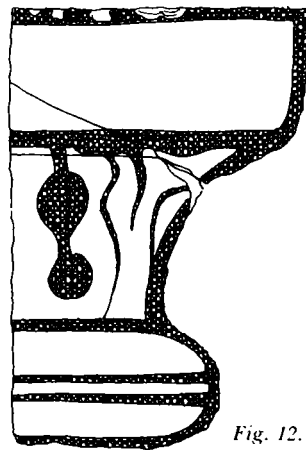

Fig. 12.

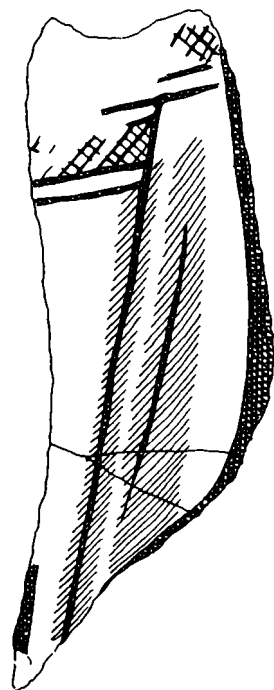

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 8. Brudager kirke, Gudme herred, Svendborg amt.
Fragment af korsglorie fundet sammen med fig. 7. Gult glas med
rød bemaling.

(NM 2 mus. nr. D13079).

Fig. 9. Jyderup kirke, Tudse herred, Holbæk amt.
Indsendt 1960.

Del af klædedragt eller draperi. Grønt glas med gråsort bema-
ling.

(NM 2 mus. nr. D93f/1960).

Fig. 10. Kullerup kirke, Vindinge herred, Svendborg amt.
Indsendt 1958.

Klart grønligt glas med rød bemaling.

(NM 2 mus. nr. D206c/1958).

Fig. 11. Ejerslev kirke, Morsø sønder herred, Thisted amt.
Fundet 1958 ved harpning af gulufyld i koret. Del af klædedragt(?).
Gult glas med gråsort bemaling.

(NM 2 mus. nr. D79/1958).

Fig. 12. Snoldelev kirke, Tune herred, København amt.
Fundet i gulvet i forbindelse med undersøgelse 1953. Søjlekapitæl
af blågrønt glas med rød bemaling.

(NM 2 mus. nr. D47/1953).

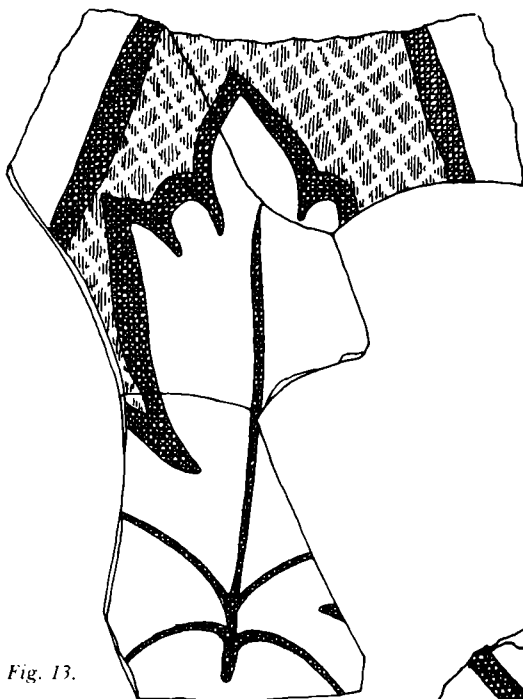

Fig. 13.

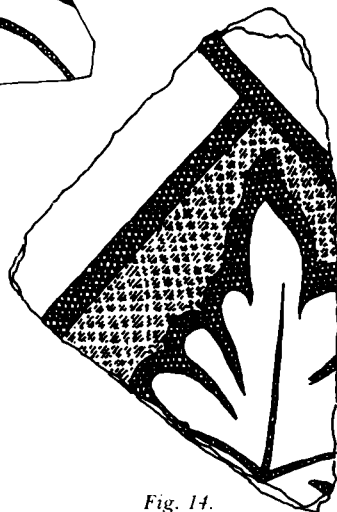

Fig. 14.

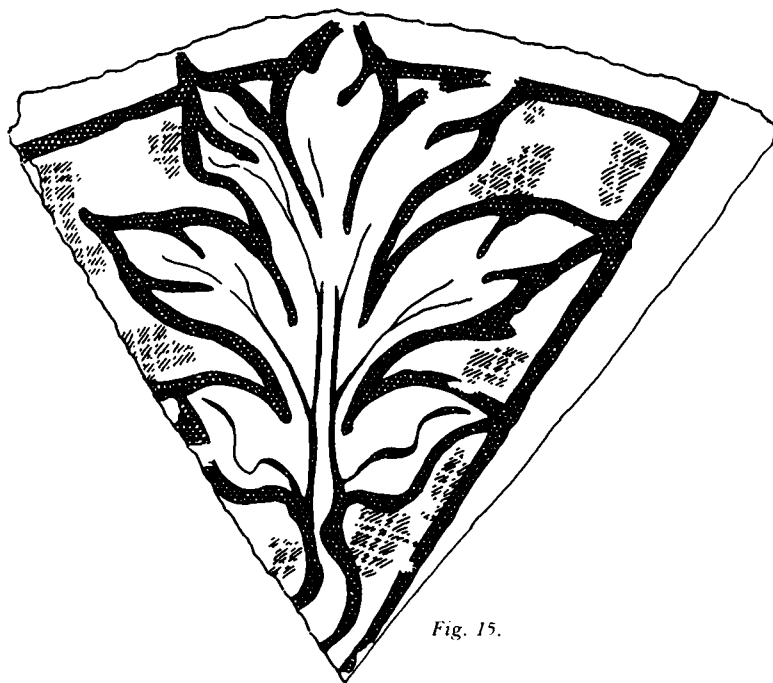

Fig. 15.

Fig. 13. Brøns kirke, Tønder amt.

Fundet 1958 ved harpning af fyld under stolestaderne i østenden af skibets sydside. Klart grønligt glas med grå bemaling. (NM 2 mus. nr. D212m/1958).

Fig. 14. Nørre Omme kirke, Hind herred, Ringkøbing amt.

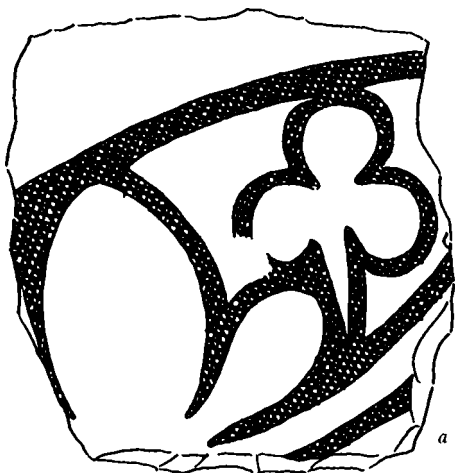
Fundet 1933 i jordfyld bag alteret. Rødgult glas med gråsort bemaling.

NM 2 mus. nr. D12274).

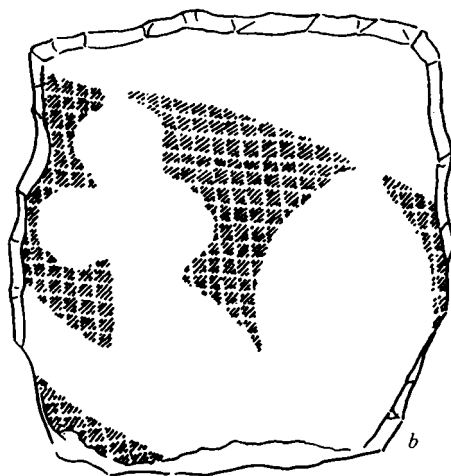
Fig. 15. Brudager kirke, Gudme herred, Svendborg amt.

Fundet 1940 sammen med fig. 7 og 8. Klart grønligt glas med rød bemaling.

(NM 2 mus. nr. D13079).

a

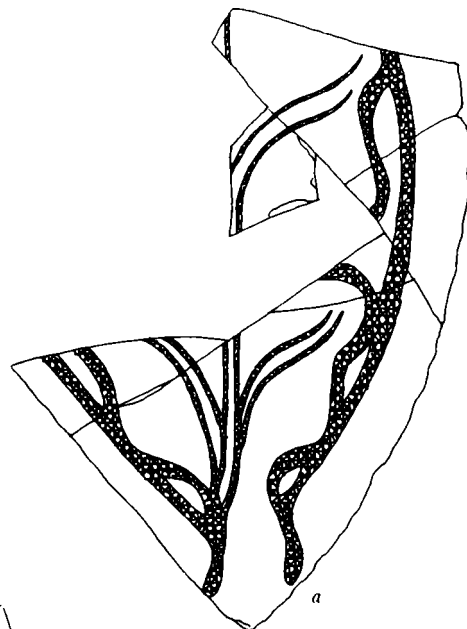

b

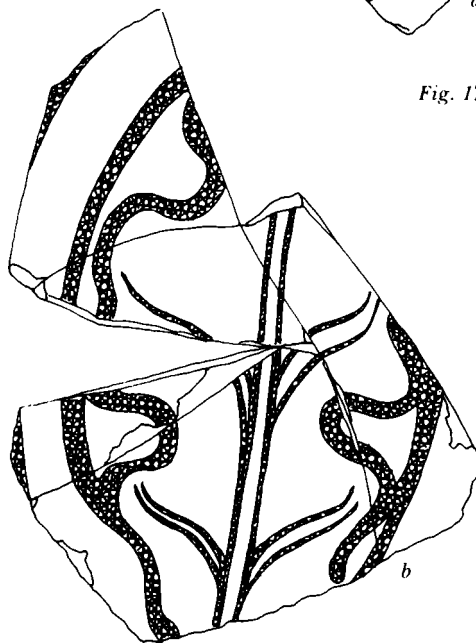
Fig. 16

Fig. 16a-b. Nykøbing Sjælland kirke, Holbæk amt.
Fundet 1957 i gulufyld bag alteret. Klart grønligt glas med rød bemaling. Ydersidens karrering er udført i et tyndt lag maling.
(NM 2 mus. nr. D224/1957).

Fig. 17a-b. Koldby kirke, Samsø herred, Holbæk amt.
Fundet 1965 ved harpning af gulufyld i koret. Lyst grønligt glas med rød bemaling.
(NM 2 mus. nr. D167-168/1965)

a

b

Fig. 17

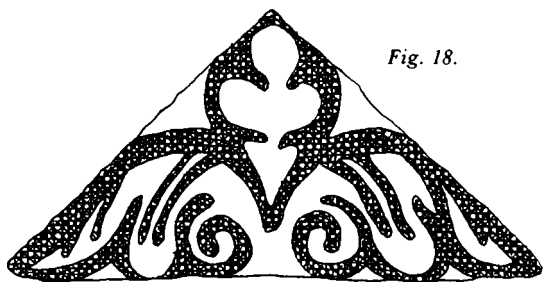

Fig. 18.

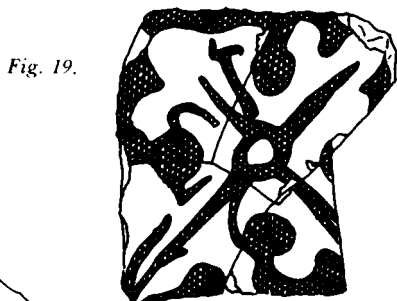

Fig. 19.

Fig. 20.

Fig. 21.

Fig. 22.

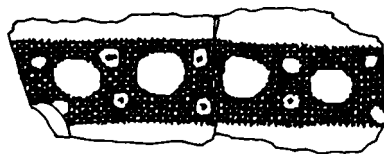

Fig. 23.

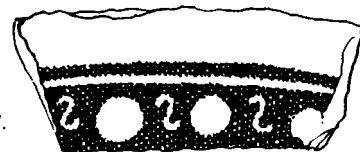

Fig. 24.

Fig. 18. Sorø kirke, Sorø amt.

Fundet 1970 sammen med mange lignende stykker foran kor-trappe i brand- og affaldslag fra kirkens brand i 1247. Klart gulligt glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D200/1970).

Fig. 19. Møsinge kirke, Bjerger herred, Odense amt.

Fundet 1966 ved harpning af gulufyld i kirkens to østlige fag. Blåt glas med rød bemaling.
(NM 2 mus. nr. D3695a/1966).

Fig. 20. Skellerup kirke, Onsild herred, Randers amt.

Fundet 1960 ved harpning af gulufyld fra korets sydøsthjørne. Uigennemsigtigt glas med grå bemaling.
(NM 2 mus. nr. D157a/1960).

Fig. 21. Skellerup kirke, Onsild herred, Randers amt.

Fundet 1960 ved harpning af gulufyld i skibets nordvesthjørne. Uigennemsigtigt glas med grå bemaling.
(NM 2 mus. nr. D160b/1960).

Fig. 22. Brøndum kirke, Skast herred, Ribe amt.

Fundet 1959 ved harpning af fyld fra korgulv. Uigennemsigtigt glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D228/1959).

Fig. 23. Viuf kirke, Brusk herred, Vejle amt.

Fundet 1956 i korets gulv. Klart glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D45/1956).

Fig. 24. Brøndum kirke, Skast herred, Ribe amt.

Fundet 1959 ved harpning af gulufyld i koret. Uigennemsigtigt glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D227/1959).

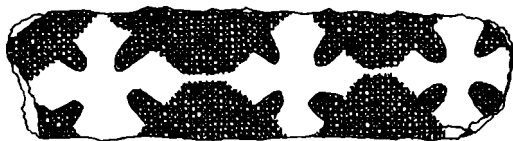

Fig. 25.

Fig. 27.

Fig. 29.

Fig. 33.

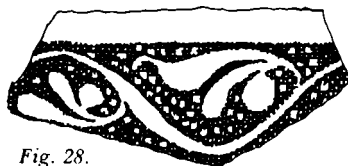

Fig. 28.

Fig. 30.

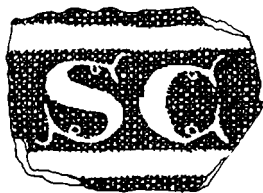

Fig. 31.

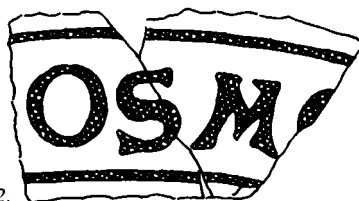

Fig. 32.

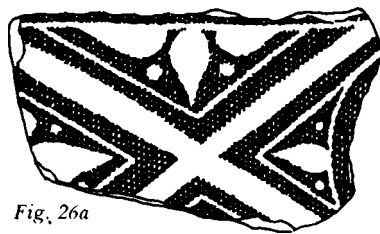
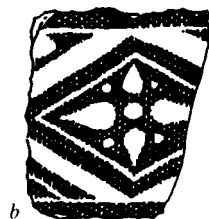

Fig. 26a

b

Fig. 25. Brøndum kirke, Skast herred, Ribe amt.
Fundet 1959 ved harpning af gulufyld i koret. Uigennemtsigtigt
glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D225/1959).

Fig. 26a-b. Roskilde Sct. Ibs kirke, København amt.
Fundet 1962 i korets østlige del. Uigennemtsigtigt glas med grå
bemaling.

(NM 2 mus. nr. D853-854/1961).

Fig. 27. Viuf kirke, Brusk herred, Vejle amt.
Fundet 1956 i korets gulv. Gult glas med gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D42/1956).

Fig. 28. Rud kirke, Galten herred, Randers amt.
Fundet i kirkens alter 1956. Gult glas med sort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D294a/1956).

Fig. 29. Starup kirke, Haderslev amt.
Fundet under kirkens restaurering 1956. Klart gulligt glas med
rødbrun bemaling.
(NM 2 mus. nr. D289b/1956).

Fig. 30. Skellerup kirke, Onsild herred, Randers amt.
Fundet 1960 ved harpning af gulufyld i korets sydøsthjørne.
Uigennemtsigtigt glas med grå bemaling.
(NM 2 mus. nr. D157b/1960).

Fig. 31. Brejning kirke, Bølling herred, Ringkøbing amt.
Fundet 1961 ved harpning af gulufyld. Klart grønligt glas med
gråsort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D627/1961).

Fig. 32. Tjæreby kirke, Strø herred, Frederiksborg amt.
Fundet 1961 ved harpning af gulufyld i skibets østfag. Gult glas
med sort bemaling.
(NM 2 mus. nr. D61/1960).

Fig. 33. Hjarup kirke, Anst herred, Ribe amt.
Fundet 1956 (Høgsbro Østergaard). Klart grønligt glas med rød
bemaling.
(NM 2 mus. nr. D411/1956).